

Т.Е.Қыдыр

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы қ., Қазақстан;
e-mail: qydyr.torali@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9549-256X

ИАСАУИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Түркі әдебиетінде сопылық әдебиеттің негізін қалаған Иасауи мұрасы бүгінде мамандар тарапынан жан-жақты зерттеліп жатыр. Иасауитану тарихы тереңде жатыр дегенімізбен де, кейбір мәселелер әлі күнге өз шешімін тапқан жоқ. Иасауидің туылған жылы, иасауия тариқатының кейінгі тағдыры, хикметтердің жалпы көлемі, оның «Диуани хикметтен» басқа қандай еңбектер жазғандығы туралы ғылымда ортақ пікір қалыптасқан жоқ. Иасауиға тиесілі қолжазбаның табылмауы да иасауитануда біраз қиындықтар туғызуда. Ескі қолжазбаларда, сондай-ақ, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырда басында жарық көрген литографиялық кітаптарда Иасауимен бірге шәкірттерінің де хикметтерінің жариялануы ғалымдардың түрліше тұжырым жасауына негіз болды. Сондықтан да «Диуани хикметтің» ғылымға белгілі ең сенімді нұсқаларын жинап, канондық мәтінін құрастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Сондай-ақ, «Диуани хикметте» кездесетін кейбір терминдердің түпкі мәнін ашуда өзекті. Себебі хақиқат пен мажаз сырларына көмкерілген сопылық шығармаларды шархсыз оқып түсіну мүмкін емес. Сондай терминдердің бірі – «Дәфтәрус-сәни» сопылық ұғымы дер едік.

Бұл жұмыс ҚР БҒМ гранттық қаржыландыруымен АР08855872 «Орыс шығыстанушы-түркітанушыларының XX ғасырға дейінгі жинақтарында қазақ фольклоры мен әдебиетінің орын алуы. Нарративті дереккөздері» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: әдеби жәдігер, Иасауи, хикмет, даналық сөз, мәтін, сопылық, мұра, әдебиеттану, Ислам

Кіріспе. Орта ғасырлық әдеби жәдігерлердің ішінде ең көп зерттелгені түркі халқына сопылық ілімді насихаттаған Қожа Ахмет Иасауидің даналық хикметтері деуге болады. Оның қаламынан туған сопылық сарындағы шығармалар, тек қазақтың ғана әдеби мұрасына айналмастан, ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының ортақ діни жәдігеріне айналды. Профессор Исмайыл Жақұттың: «Қожа Ахмет Иасауи болмағанда, бүгінгі түркілердің қандай дінге ие болып, қандай сопылық жолдың ізбасары болатындығын елестетудің өзі қиын» (Хаққул, 2001:11) - деп жазғанындай иасауи ілімінің арқасында түркі халықтары бір сопылық ағымға негізделді. Оған себеп түркі халықтарының ішінде алғаш болып сопылық жолға ден қойған шайырдың Жаратушыға деген ұлы махаббатты қасағн қағидалар негізінде емес, қайта оны жергілікті тұрғындардың түсінігіне лайықты етіп жеткізуінде болса керек. Яғни, бұл ойымызды сопы ақынның өмірі мен шығармаларын зерттеген А.Ахметбектің ойымен айтар болсақ: «Табиғатынан дара тұрған Ахмет Иассауи Тұран жерінде бұрынғыдан мирас болған шамандық, мәжусилік нанымдардың түркі табиғатына жақындығын, жергілікті халықтың сана-сезіміне сіңген тұтастығын белгілі дәрежеде дала заңдылықтарының негізін құрағанын көрмей тұрмады. Бұл ғұламаның ислам дінінің суфизмдегі бейімделгіштік қасиетін толығынан пайдалана отырып, екі дүниетанымның жанасар, үйлесер жерін іздеуіне мүмкіндік берді. Сөйтіп, Иассауи өз халқының бағзыдан қалыптасқан діни нанымнан, салт-

санасынан нәр ала отырып, ислам дінінің қалыбына сияр оқу, мектеп қалыптастыру әрекетін бастайды» (Ахметбек, 1998:26). Ислам келгенге дейін тәңірлік дінмен қоса, әр түрлі ырым-тиымдарды қатар ұстап келген түркі халықтары Иасауидің таңдаған бұл жолын өздеріне қош көріп, соның ізбасарына айналған.

Қожа Ахмет Иасауи таңдаған жол – сопылық жол. Сопы ақын осы ілімнің түркілік нұсқасын жасап, оны өмірінің соңына дейін насихаттады. Оның бұл ойлары дналыққа жетелеуші хикметтерінен көрініс тауып жатты. Сондықтан да қазақ халқы үшін Иасауи мен сопылық атауы егіз ұғым (Қыдыр, 2017:180).

Ислами әдебиеттің ішінде ең көп зерттелгені Иасауи мұрасы. Ол туралы батыс пен шығыстың түрколог ғалымдары бірнеше зерттеулер жүргізді. Әсіресе, осы салада түркиялық ғалымдардың еңбектерін ерекше атауға болады. Белгілі ғалым Ф.Көпірлізадениң «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасаууфтар» деген еңбегінен бастау алатын иасауитанушылар қатары К.Эраслан, М.Узун, М.Тахрали, С.Улутоғ, Н.Йилмаз, М.Узун, Х.Биже, М.Демиржи, М.Тайши, Х.Олтинтош, Н.Тосун сияқты ғалымдармен толықты (Туркияда яссавийшунослик, 1999). Кешегі кеңес одағы құранмында болған елдерден Ә.Нәжіп, Н.Маллаев, И.Хаққул, С.Сайфуллах, Н.Хасан, Г.Хусайнов сынды өзбек, башқұрт ғалымдарымен бірге Ж.Аймауытов, М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, З.Жандарбек, А.Ахметбекова, Д.Кенжетай, А.Әбдірасылқызы, Т.Қыдыр сияқты қазақ иасауитанушылары да ақын мұрасын зерттеп, тың талдаулар жасағанын айта кеткен жөн.

Ақын мұрасы Кіші Азиядағы түрік ғалымдарынан бастап, Орталық Азиядағы түркі иасауитанушылары тарапынан да көп зерттелді дегенімізбен де, әлі күнге дейін бүгінгі әдебиеттану ғылымына белгісіз оның жұмбақ тұстары кездеседі. Сопылық дүниетанымның өзі қаншалықты қиын болса, ақынның шығармашылық өмірі мен оның қаламынан туған дүниелер де соншалықты күрделі, жұмбақ әрі белгісіз. Өткен ғасырдың басынан бері зерттеу нысанына айналып келген ақынның қанша жыл өмір сүргені туралы ғылымда бірнеше пікірлер орын алған. Солардың бірі А.Ахметбек: «Сөйтіп, Қожа Ахмет Иасауидің өмірбаянына шолу жасай келе түйіндеріміз, оны 1083 жылы туып, 1166-1167 жылы бақилық болған деген қорытынды жасауға негіз береді» (Ахметбек, 1998:30) - деп жазса, түркі тілінде жазылған «Диуани хикметті» қазақшаға тәржімалаған белгілі ғалым М.Жармұхамедұлы дүниеден өтті делініп жүрген 1166/1167 жылды ақынның қайтыс болған уақыты емес, оны жер астына түскен жылы деп көрсетіп: «Осы шындыққа қол қойсақ, ақын 1103 жылы туып, 1228 жылы өлген болып есептеледі» - деген мәлімет келтіреді. Оған мысал ретінде ақынның: «Жүз жиырма беске кірдім, біле алмадым, Хақ Мұстапа сүндеттерін қыла алмадым. Олардан алғыс-мадақ ала алмадым, Естіп оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет!» - деген хикметін келтіреді (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:10). Жоғарыда келтірілген хикметтерге сүйенген орыс ғалымы В.А.Гордилевски де сопы ақынның өмірін 125 деп атап көрсеткен болатын.

Талқылау. Атақты иасауитанушы ғалым Ф.Көпірлізадениң пікірінше, Иасауи 120 жасаған деген қорытындыға келгені белгілі (Көпрүлү, 1999:126). Бірақ жоғарыда келтірілген жорамалдардың еш қайсысы да әлі күнге ғылыми айналымға енген жоқ. Осы жағынан айтқанда ақын дүниесі әлі де толық зерттеулерді қажет етері сөзсіз. Қазірше біздің білетініміз, сопы-шайыр Иасауидың XI ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, өзінің жыр жолдарымен дүйім мұсылман жұртты сопылық танымға үгіттегені дер едік.

Кейінгі кездері Ахмет Иасауидың даналыққа толы хикметтерден басқа да еңбектер жазғандығы жайында деректер бар. Олардың кейбірі батыл деректермен дәлелденіп жатса, енді кейбірі әлі күнге толық мойындалған жоқ. Сопылық дүниетаныммен жазылған «Фақырнама» атты шығарманы Н.Йилмаз, М.Узун, М.Қара сияқты ғалымдар Иасауи қаламына тиесілі десе, Х.Йилмаз, М.Тахрали сияқты иасауитанушылар бұл мәселені әлі де толық зерттеу керек екендігін алға тартады (Туркияда яссавийшунослик, 1999). Расында, ол шығармадан Иасауи қолтаңбасын толық анықтап болмайынша, бір жақты пікір айту қиын болар.

Иасауитануда ғалымдар ортақ шешемге келе алмаған келесі мәселенің бірі – «Диуани хикметтегі»:

«Бисмиллаһ» деб баян айлай хикмат айтыб,
Талибларга дур гауһар сачтим ман-а.
Риядатни қатиғ тартыб қанлар йутиб,

Мен «Дафтар сани» сузин сачтим ман-а (Қожа Ахмет Иасауи, 2010:5) –

деген жолдардағы «Дафтар сани» яғни «Екінші дәптер» деген сөз. Иасауи шығармашылығы мен оның өмір сүрген дәуірін зерттеген ғалымдардың бәрі осы екінші дәптердің сырын ашуға тырысып-ақ баққан. Бірақ олардың жасаған тұжырымдары ғылыми орта тарапынан әлі толық мойындалған жоқ. Сопы ақынның шығармасын зерттеген ғалымдардың кейбірі «бірінші дәптер» қасиетті Құран болуы мүмкін, сондықтан да Иасауи «екінші дәптер» деп, өзінің шығармасын атаған деген қорытындыға келсе, екінші бір ғалымдар тобы «бірінші дәптер» дегеніміз көктегі бүкіл адамзат баласының тағдыры жазылған «Лаухул-махфуз» болуы мүмкін деген пікірге келген. Сондай-ақ шығармада екі дүниенің қызығын суреттелетіндіктен, оның мағынасы екі дәптер болуы мүмкін деген жорамалдар да бар.

Біздің ойымызша Қожа Ахмет Иасауи Құранға еліктеп өз шығармасын «екінші дәптер» деп атаған деген ғалымдармен келісу қиын. Себебі өзін Алланың құлы, Мұхаммед пайғамбардың үмметімін деп санаған мұсылман шайырлардың бәрі де өз шығармасын Құранмен қатар қоймаған немесе оны Құранға теңемеген. Егер олай жасайтын болса онда Ислам танымына қайшы келіп, діннен шығу қаупі басым. Әрі қасиетті Құранның әлемді Жаратушы тарапынан келгендігіне күдікпен қаралады да, оны Мұхаммедтің өзі ақындық шабытпен шығарған деген ой қалыптасады. Содан Құран өз қасиетінен айрылып, жәй ғана адам пендесінің ойлап шығарған өлең жолдарына айналары сөзсіз. Ал мұндай күпірлік ойға бару әр шайырдың иманына сын. Себебі қасиетті Құранның ішінде «Егер құлымызға түсіргенімізден күдіктенсеңдер, онда сендер де осыған ұқсас сүре құрастырыңдар» деген аятына қайшы келеді. Ал, Құранның бір аятына қарсы шығу – бұл діннен шығумен бірдей деген сөз.

Ислам шарттарын жетік білген орта ғасырлық шайырлар өз шығармаларын Құранмен салыстырмаған. Әрине, парсы әдебиетінде Мәулауи шығармаларын парсы тіліндегі Құран дейтін жансақ пікірлер барын жоққа шығаруға болмас. Оған себеп

*«Мән немиғуям ке он оли жаноб,
Хәст пәйғәмбәр вәли дорад киоб.
Мәснәвие мәғнәвие Мәуләви,
Хәст Құран дәр зәбоне пехлеви» (Мухаммади, 1381:35).*

Мен оны пайғамбар деп айта алмаймын,
Бірақ та оның кітабы бар.
Мәуләуидың мағынаға толы мәснәуі,
Пехлеви тіліндегі Құран,—
(Жолма-жол аударма)

деген жолдарды жазған Мәснәуидың авторы Мәуләуи емес, қайта автор дүниеден озған соң оның шығармасына жоғары баға берген – Әбдірахман Жәми. Мұнда Жәми бұл шығарманың көркемдік деңгейі мен ішкі мазмұнын жоғары бағалап айтып отыр. Бұл шығыс әдебиетінде қалыптасқан үрдіс. Бірақ шайырдың өзі ешқашан өз шығармасын Құранға теңемеген.

«Бірінші дәптер» деген Құран болуы мүмкін деп, шығыстанушы ғалымдардың шатасуына себеп, парсы ақыны Сағдидың шығармаларын дұрыс түсінбеуден туған деуге де болады. Әлемге өзінің «Гүлістан» мен «Бостан» арқылы танылған Сағдидың: «Әввәле дәфтәр» Хәйй доно» яғни «Бірінші дәптер Алла атында» деген өлең жолдары болған. Сағдитанушы ғалымдар осы жолдарда берілген «Әввәле дәфтәр» деген сөзді «Бірінші дәптер» деп оқуы мүмкін. Бірақ мұнда тұрған «әввәл» сөзі реттік сан есімнің қызметін атқарып тұрған жоқ. Мұндағы «Әввәле дәфтәр» деген сөз, «Дәптердің басы, біріншісі, алғашқы сөзі» деген мағына ие. Ақынның мұнда айтып отырғаны Ислам әлемінде жазылған кез-келген шығарманың басы яғни бірінші сөзі Алланың атымен басталады дегенді береді.

Себебі орта ғасырда Ислам аясында дүниеге келген шығармалардың бәрі дерлік осы үрдіспен басталатын болған.

Оның үстіне Иасауи өз шығармасын «дәптер» деп атаған. Ал Алла Тағала Құранды «кітап» деген. Бұған «Бұл кітапта (яғни Құранда) күдік-күмән жоқ» деген «Бақара» сүресінің екінші аяты мысал бола алады.

Ғылыми мйналымда жүрген екінші бір пікір – Иасауи шығармаларын көктегі «Лаухул-махфузбен» салыстыру. Біздің ойымызша бұл да қате пікір. Себебі ол тақтадағы жазмыш пен болмысты жазған Алла. Хикметті жазған Иасауи. Сонда сопы шайыр өзін Алламен қатар қойғаны ма? Жаратушының құдіретімен жазылған «Лаухул-махфуз» бен пенденің шабытымен туған шығарманы қатар қою Ислам дүниесіне қайшы келеді. Екіншіден, Иасауи шығармаларын оқығанда онда «Лаухул-махфуздағы» сияқты келешектің мән-жайы, адамзат баласының тағдыры туралы сөз болмайды, қайта өзінің пенделік, ғәріптік жағдайы ғана баяндалады. Шығармада мұндай жағдайға көп орын берілу бұл сопылық әдиеттің басты шарты деуге болады. Арабша «Лаух» – тақта деген мағына береді. Иасауи шығармасында оның «дәптер» екендігі ашып айтылған.

Ал енді шығармада екі әлемнің жағдайы сөз болғандықтан шығарманы «Дәптер сәни» деп атаған пікірге келер болсақ, бұл да ақын дүниесіне қайшы келеді. Егер сопы шайыр шығармада осы пікірді басты назарда ұстаған болса, онда ол «Дәптер сәни» деп емес, арабша «Дәфтәрәйн» деп атауы керек еді. Себебі мұндағы «Дәптер сәниді» арабшадан тікелей тәржімаласақ, онда «екінші дәптер» деген мағына шығады. Ал «екі дәптер» деген сөзді арабшаға тәржімаласақ «дәфтәрәйн» болады. Араб тілін жетік білген Иасауи «Дәфтәрүс-сәни» мен «дәфтәрәйн» деген сөздерді шатастыруы мүмкін емес. Шайырдың мұндағы «екінші дәптер» деп беруінде басқа мәселе жатыр.

Бұл мәселенің басын ашып алуымыз үшін әуелі сопылық әдебиеттегі «дәптер» деген атаудың нені білдіретінін анықтап алу керек болар. Себебі орта ғасырда дүниеге келген шығармалардың басым бөлігі іштей бірнеше тараулардан тұратын. Таза ислами еңбекте оларды «баб» деп атаған. Мысалы, ислам әлемінде Құраннан кейін тұратын Исағил Бухари өзінің «Саихул Бухари» атты хадистер жинағын бірнеше бабтарға бөліп қарастырған. XIV (анығы 1358 жылы) ғасырда жазылған Махмуд бин Ғалидың «Нажул фарadis» атты шығармасы негізгі төрт тараудан тұрып, әр тарау он бөліктен тұрған. Осы сынды шығарманы бірнеше бөліктерге бөліп жазу үрдісі сопылық әдебиетте де көрініс берген. Онда «бабқа» емес, «дәптерге» бөліп жазатын болған. Яғни, шығармадағы «дәптер» бұл тарау деген сөз. Бұдан шығар қорытынды, Иасауи «Дәфтәр сәниге» дейін біраз өлең жолдарын жазып оны «Дәфтәр әууәл» деп атаған болуы мүмкін. Ол шығарманы өзі жетік білетін таза араб не парсы тілінде жазған болуы ықтимал. Содан келе таза түркіше жазуға кіріскен. Егер ол тумысынан түркіше жазды десек, онда бүгінде Иасауи шығармалары делініп жүрген өлеңдердің біразы бірінші дәптердікі, қалғаны екінші дәптерге тиесілі болуы ықтимал. Себебі орта ғасырда өз шығармаларын бірнеше дәптерге бөлу дәстүрі сопылық әдебиетте орын алғанын жаңа айтып өттік. Бұл үрдіс әсіресе Хаққа деген ұлы махаббатты жырлаған сопы ақындарының шығармаларында жиі көрініс берген. Сөзімізге мысал ретінде мәуләуия тариқатының негізін қалаған Жәләләддин Румидың өз мәснәуилерін «дәфтәр әууәл», «дәфтәр сәни», яғни «бірінші дәптер», «екінші дәптер», «үшінші дәптер» деп алты бөлікке бөліп қарастырғанын алсақ болады. Және әр дәптерде әр тақырып қозғалады. Мысалы бірінші дәптерде Жаратушының құдіреті айтылса, екінші дәптерде сопылық танымдар сөз болған. Бұдан Иасауи да өз шығармаларын осындай екі топқа бөлген болуы мүмкін деп тұжырым жасауға болады. Мысалы біріншісінде ұстазы Мұхаммед, Омар, Оспан, Әли, Арыстан бап, Мансұр Халлаж сияқты ислам дінінің белді өкілдері мен діни қағидалар қозғалған болса, екінші дәптерде өзінің ішкі-сырын, жан-дүниесін ашып көрсететін жыр жолдары жатқан болуы мүмкін. Бертін келе заман ағымына түсіп екі дәптер араласып кеткен.

Түріктің белгілі иасауитанушы ғалымы Ф.Көпірізаденің түсінігінше «Дәфтәр сәни» Иасауи шәкірттерінің бірінің болып, «Диуани хикметке» енгізілген деген қорытынды шығарған. Оның ойынша Иасауидың ізбасарлары өздерінің шығармаларын «Екінші дәптер»

деп атаған. Ғалымның бұл ойын белгілі ғалым Ә.Нәжіп: «Қазір ақын (Иасауи) хикметтерінің қайсысы оның өз қаламынан туған, ал қайсысының өңі өзгертілген, немесе шәкірттері тарапынан жазылғандығын айту қиын» (Наджиб, 1989:55) - деп қайталаса, өзбек ғалымы Н.Маллаев: «Дивани хикмат» организован как литературный памятник, составленный не только из произведений Ясави, но и включающий в себя стихи его учеников и последователей, развивавших идей – ясавия-джахрия в течение нескольких веков» (Маллаев, 1976:155) - деп түйген.

Әрі оның құрамына шәкірттерінің шығармалары да енген болуы мүмкін. Мысалы 2003 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген Иасауи хикметтерінің ішінде кейбір даналық сөздердің сопы ақынға тиесілі еместігін жинақты оқу барысында көз жеткізуге болады. Ұзын саны сексен сегіз хикмет енгізілген бұл жинақтың «Қисса Имам Марғұзи Рахматуллаһи Ғалайһи» деген он жетінші даналық сөзін алар болсақ, ондағы:

Куриң қадыр кудратин, хақ Мустафа умматин,
Қожа Ахмадның сифатин баян еткүм дейди-а.
Ибраһим дур атаси, Қарасач дур анаси,
Машаихлар сараси, Шайхым Ахмад дейди-а, (Хазірет сұлтан Ахмет Иасауи,

2003:65) –

деген жолдардар біздің сөзімізге нақты мысал бола алады. Біріншіден бұл хикмет үшінші тараптан жазылған болса, екіншіден «Шайхим Ахмад» деген жолдардан бұл даналық сөзді Иасауи емес, оның шәкірттерінің бірі жазғанын аңғару қиынға соқпайды. Себебі сопылық жолдағы муридті ақиқатқа жетелеуші пір яғни арабша шейх болса, онда Иасауи өз-өзіне ұстаз бола алмайтындығы белгілі. Оның ұстазы шайырдың өзі:

Иети иашда Арслан Бабам излаб табди,

Хурма бериб парда билан сырын иабти, (Хазірет сұлтан Ахмет Иасауи,

2003:25) –

деп жырлағанындай Арыстан Баб. Яғни егер осы өлеңді Иасауидың өзі жазған болса, онда ол «Шайхым Ахмад» деп емес, қайта «Шайхым Арыстан Баб» деп жырлау керек еді. Сондай-ақ осында берілген он жетінші хикметтегі:

Қожа Ахмадның вақтида дин Хarezм шаһарида,

Ургенич халқиниң елинде бир имам бар ирди-а (Хазірет сұлтан Ахмет

Иасауи, 2003:65) –

деген жолдар біздің негізгі ойымызды айшықтай түседі. Мұнда Иасауи заманынан бірнеше жылдар өткен соң жазылғаны көрсетілген. Яғни бұдан бұл жолдарды Иасауиды өзіне пір санаған шәкірттерінің бірі жазған деген тұжырым жасауға негіз бар. Бұл кітап Ұлттық кітапханадағы 1947 жылы Ибраһим Оразмбет баласының тапсырған «Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи» деген қолжазба негізінде құрастырылған. Сондай-ақ Ирандағы «Әл-Худа» баспасынан жарық көрген Иасауи хикметтерінің ішінен де сондай өлең жолдарды кездестіруге болады. Бұл жинақ 1893 жылғы Қазан баспа нұсқасы бойынша жарық көрген. Мұнда ұзын саны бір жүз отыз төрт хикмет берілген. Осындағы бір жүз отыз төртінші хикметке назар аударар болсақ, онда:

Субхан изим узи дур, ул Мустафа биурди,

Бабам Арслан тикурди, Шейхум Ахмад Иассауи.

Мустафаниң харқасин киди, иди лукмасин,

Тутти Кағба халқасин Шейхум Ахмад Иассауи, (Қожа Ахмет Иасауи,

2000:228) –

деген жолдарда да «Шейхим Ахмад Иассауи» деген жерлері кездестіреміз. Бұл даналық жолдар да Иасауидың қаламына тиесілі емес деуге болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін 1991 жылы Ташкенттегі «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Боқирғон китоби» деген Сүлеймен Бақырғани өлеңдер жинағындағы мына жолдарды атауға болады. Иасауидың шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың бұл өлеңдер жинағы 1848, 1898 жылдары Қазанда жарық көрген нұсқа бойынша жасалған. Онда жоғарыда келтірілген:

Субхан изим узидур, ул Мустафо буюрди,
Бобом Арслон текурди шайхим Ахмад Яссави.
Мустафонинг хирқасин кийди, еди луқмасин,
Тутти Каъба халқасин шайхим Ахмад Яссави, (Боқирғон китоби, 1991:15) –
деп жоғарыда Иасауидың шығармасынан орын алған хикмет оның шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың хикметтерінің ішінде берілген. Енді бұл өлең жолдары кімніңкі болуы мүмкін деген сұраққа жауап дайын. Ол Иасауиды өзіне ұстаз санаған Сүлеймен Бақырғанидікі екендігінде дау жоқ. Сонымен бірге Ташкенттен шыққан осы кітапта Иасауиға тиесілі делініп жүрген:

Учмоқ, тамуғ укушур, укушмақда маъни бор,
Тамуғ айтур, ман бойман, манда Фиръавн Хомон бор.
Учмох айтур, йуқ санда, жумла пайғамбар манда,
Санда Фиръавн бор булса, манда Юсуф Канъон бор, (Боқирғон китоби,

1991:11) –

деген жолдар мұнда Сүлейменнің хикметтер жинағына енгізілген. Ал бұл жұмақ пен дозақтың айтысы 1993 жылы Алматыдағы «Мұраттас» баспасынан жарық көрген Диуани хикмет пен осы аударма бойынша дайындалған Тегерандағы «Әл-Худа» баспасында Иасауи хикметі болып берілген.

Ал «Мұраттас» баспасынан жарық көрген жинақта да ақын қаламына қатысы жоқ өлеңдер орын алған. Осы кітаптың ішіндегі 40-шы хикметте мына жолдар бар: «Ишитди Баба Мачин ол заманда, Ахмад атлығ бир шайх чикмиш Туркстанда», – деген жолдардан бұл хикметтің Иасауи заманынан көп кейін жазылғанын аңғаруға болады. Бұған анық көз жеткізу үшін хикметтің соңында берілген «Қуллағай му Ғаси Иусуб Бидауани, Назим айладим бу хикаят билиң, достлар», (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:198) – даналық сөздерде бұл жолдардың авторының аты жазылған.

Иасауи шығармаларының кейбірі өзіне тиесілі еместігін башқұрт ғалымы Г.Хусаинов та: «В книгу «Диван-и хикмат», изданную в 1877 г. В Казани вошло 149 стихотворений; в 109 из них упоминается имя Ахмада Ясави. Однако это не значит, что все они принадлежат самому автору. Кроме созданных Ахмадом Ясави, в книгу вошли и те хикматы-назымы, которые написаны его мюридами и последователями. Все эти произведения подчинены единой идейно-тематической и жанровов-стилевой системе и получили форму цельного дивана» (Хусаинов, 1996:72) - деп жазған болатын.

Қорытынды. Әрине, соңғы жылдары иасауитануда біраз жұмыстар атқарылды. Ақынның «Диуани хикмет» шығармасы бүгінгі түркі тілдерінде бірнеше рет жарық көрді. Иасауи мұрасын уақыт өткен сайын заман талабына сай зерттеп-зерделеудің қажеттілігі туа берері анық. Себебі ақын басқа сопы-шайырлар секілді ғазал жазбастан, хикмет жазды. Түрік ғалымы Ибраһим Калынның: «Хикмет – ақыл, туралық және мейірім. Хикмет – сеніміміз бен амалдарымыздың метафизик және рухани өлшемі», - деп жазғанындай (Калын, 2017:4), аят пен хадистен кейінгі орын алатын хикметті ақылмен түсініп, бойға сіңіру қажет. Сондай даналық сөздер жиынтығынан тұратын «Диуани хикметте» иләһи махаббат пен ғашықтық, мағрифат пен ғаріптік бақыты, фәнадан бақиға жету жолдары егжей-тегжейлі түсіндіріліп жазылған (Куртумеров, 2014:385). Сондықтан да Иасауидың сопылық дүниетанымын толық түсініп білу үшін оның шығармаларына текстлогиялық тұрғыдан зерттеу жүргізу қажеттілігі туындайды. Өзбек ғалымы И.Хаққұлдың ойымен түйіндер болсақ, онда Иасауитанудағы ең бір кезек күттірмес нәрсе – «Диуани хикметтің» түпнұсқаға жақын ең сенімді нұсқасын қалыптастыру керек (Хаққұл, 2001:35).

Т.Е.Қыдыр

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан;

e-mail: qydyr.torali@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ НАСЛЕДИЯ ЯСАВИ

Аннотация. Наследие Ясави, основоположника суфийской литературы в тюркской литературе, сейчас подробно изучается экспертами. Хотя история Ясавиведения глубокая, некоторые вопросы остаются нерешенными. В науке нет единого мнения относительно года рождения Ясави, дальнейшей судьбы секты Ясави, общего количества мудрости и того, какие еще работы он написал, кроме Дивани Хикмет. Отсутствие рукописи, принадлежащей Ясави, также создает определенные трудности в исследованиях. В древних рукописях, а также в литографических книгах, изданных в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков, была опубликована мудрость Ясави и его учеников, что привело ученых к разногласиям. Поэтому одним из самых актуальных вопросов сегодня является сбор наиболее достоверных версий «Дивани Хикмет», известных науке, и составление канонического текста.

Это также важно для раскрытия значения некоторых терминов, содержащихся в Дивани Хикмет. Это потому, что невозможно читать и понимать суфийские произведения без комментариев, которые полны истин и тайн. Одним из таких терминов является концепция суфизма «Дафтарус-сани».

Данная работа выполнена в рамках научного проекта AP08855872 «Казакский фольклор и литература в собраниях русских востоковедов-тюркологов до начала XX века. Нарративные источники» при грантовом финансировании МОН РК.

Ключевые слова: литературный шедевр, Ясави, мудрость, слова мудрости, текст, суфизм, наследие, литературная критика, ислам.

T.Y. Kydyr

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan;

e-mail: qydyr.torali@gmail.com

SOME PROBLEMS IN THE STUDY OF YASAWI HERITAGE

Abstract. The heritage of Yasawi, the founder of Sufi literature in Turkic literature, is now being studied in detail by experts. Although the history of the Yasawi study is deep, some issues remain unresolved. There is no consensus in science about the year of Yassavi's birth, the subsequent fate of the Yassavi sect, the total amount of wisdom, and what other works he wrote other than Diwani Hikmet. The absence of a manuscript belonging to Yasawi also poses some difficulties in Yasawi studies. In ancient manuscripts, as well as in lithographic books published in the late nineteenth and early twentieth centuries, the wisdom of Yassavi and his disciples was published, leading scholars to differ. Therefore, one of the most pressing issues today is the collection of the most reliable versions of "Diwani Hikmet" known to science, and the compilation of the canonical text.

It is also relevant in revealing the essence of some of the terms found in the Diwani Hikmet. This is because it is impossible to read and understand Sufi works without commentary, which are full of truths and mysteries. One of such terms is the concept of Sufism "Daftarus-sani".

This work was carried out within the framework of the scientific project AR08855872 «Kazakh folklore and literature in the collections of Russian orientalists-Turkologists before the beginning of the XX century. Narrative sources» with grant funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: literary masterpiece, Yasawi, wisdom, words of wisdom, text, Sufism, heritage, literary criticism, Islam

Информация об авторе: Т.Е.Кыдыр, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: qydyr.torali@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9549-256X

Әдебиет

- [1] Ахметбек А. (1998). Қожа Ахмет Яссауи. Алматы: Санат
- [2] İbrahim K. (2017). Носа Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet. Bilig, 1, 1-14.
- [3] Көпрулу Ф. (1999). Қожа Ахмет Ясауи таньмы мен тағылымы. Шымкент
- [4] Куртумеров Э. (2014). Ахмед Ессевиининъ «диван-и хикмет» эсерининъ эмиети. Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации», 3, 384-388.
- [5] Қожа Ахмет Ясауи. (1993). Диуани хикмет. Алматы: Мұраттас
- [6] Қожа Ахмет Ясауи. (2000). Диуани хикмет. Тегеран: әл-Худа
- [7] Қожа Ахмет Ясауи. (2010). Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін). Түркістан: Тұран
- [8] Қыдыр Т. (2017). Ортағасырлық түркі әдеби жәдігерлерінің діни танымдық ерекшеліктері (XI-XV ғғ.). Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, 2, 179-185.
- [9] Маллаев Н. (1976). История узбекской литературы. Ташкент: Наука. Т.1.
- [10] Мухаммади К. (1381). Моулана. (Пир-е ешқо сәмоғ). Тегеран: Фәзэроте фәрхэнго иршода исломи
- [11] Наджиб Э. (1989). Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. Москва: Наука
- [12] Сулаймон Бақирғоний. (1991). Боқирғон китоби. Тошкент: Ёзувчи Туркияда яссавийшунослик. (1999). Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти
- [13] Хазірет сұлтан Ахмет Ясауи. (2003). Хикмет. Алматы: Жалын
- [14] Хаккул И. (2001) Ахмад Яссави. Тошкент:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
- [15] Хусаинов Г. (1996). Башкирская литература XI–XVIII вв. Уфа:Гилем

Литература

- [1] Ахметбек А. (1998). Ходжа Ахмед Яссави. Алматы: Категория
- [2] Ибрагим К. (2017). Ходжа Ахмед Йесеви, Правосудие и мудрость. Билиг, 1, 1-14.
- [3] Мост Ф. (1999). Знания и учения Ходжи Ахмеда Яссави. Шымкент
- [4] Куртумеров Э. (2014). Значение Диван-и Хикмет Ахмеда Эссеви. Ученые Таврического национального университета имени В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации, 3, 384-388.
- [5] Ходжа Ахмед Яссави. (1993). Дивани Хикмет. Алматы: Мураттас
- [6] Ходжа Ахмед Яссави. (2000). Дивани Хикмет. Тегеран: Аль-Худа
- [7] Ходжа Ахмед Яссави. (2010). Дивани хикмет (перевод, транскрипция, текст). Туркестан: Туран
- [8] Кыдыр Т. (2017). Религиозно-познавательные особенности средневековых тюркских литературных артефактов (XI-XV вв.). Абайский конь. Вестник КазНПУ, 2, 179-185.
- [9] Маллаев Н. (1976). История узбекской литературы. Ташкент: Наука. Т.1.
- [10] Мухаммади К. (1381). Mowlana. (Пир-э но самог). Тегеран: Fazarote farhango irshode islami
- [11] Наджиб Э. (1989). Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва: Наука
- [12] Сулаймон Бақиргани. (1991). Кричащая книга. Ташкент: Писатель. Юриспруденция в Турции. (1999). Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Г. Гулама.
- [13] Хазрат Султан Ахмет Ясави. (2003). Мудрость. Алматы: Пламя
- [14] Хаккуль И. (2001) Ахмад Яссави. Ташкент: Издательство литературы и искусства Гафур Гулам
- [15] Хусаинов Г. (1996). Башкирская литература XI-XVIII вв. Уфа:Гилем

References

- [1] Ahmetbek A. (1998). Qoca Ahmet Yassavi. Almaty: Sanat
- [2] İbrahim K. (2017). Носа Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet. Bilig, 1, 1-14.
- [3] Koprulu F. (1999). Qoca Ahmet Yassavi tanimi jane tagilimi. Shymkent
- [4] Kurtumerov E. (2014). Ahmed Yessevining «Divan hikmet» eserining emiyeti. Ucheniye zapiski Tavricheskogo nacionalnogo universiteta imeni V.I.Vernadskogo. Seriya «Filologiya. Socialniye kommunikaciy», 3, 384-388
- [5] Qoca Ahmet Yassavi. (1993). Divani hikmet. Almaty: Murattas
- [6] Qoca Ahmet Yassavi. (2000). Divani hikmet. Tegeran: әл-Худа
- [7] Qoca Ahmet Yassavi. (2010). Divani hikmet (awdarma, transkripsiya, matin). Turkistan: Turan
- [8] Qydyr T. (2017). Qrtagasyrlyq turki adebi jadigerlerining dini tanymdyq erekshelikleri (XI-XV gg.). Abay at. QazUPU Habarshysy, 2, 179-185.
- [9] Mallaev N. (1976). Istoriya uzbekskoy literatury. Tashkent: Nauka. T.1.
- [10] Muhammadi K. (1381). Mowlana. (Pir-e eshqo samog). Tegeran: Fazarote farhango irshode islomi
- [11] Najib E. (1989). Issledovaniye po istori turkskih yazikov XI–XIVvv. Moskwa: Nauka

- [12] Sulaymon Baqirgoniy. (1991). Boqirgon kitobi. Toshkent: Yozuvchi Turkiyada yassavishunoslik. (1999). Toshkent: G.Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyati
- [13] Haziret sultan Ahmet Yasai. (2003). Hikmet. Almaty: Jalin
- [14] Haqqul I. (2001). Ahmad Yassavi. Toshkent: G.Gulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyati
- [15] Husaiynov G. (1996). Bashkirkaya literatura XI–XVIIIvv. Ufa: Gilem